

Д. Л. Гаскевич

МЕЛЬНИЧНА КРУЧА — БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ НА ПІВДНІ ЛІСОСТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Багатошарове поселення Мельнична Круча досліджено у лісостеповому Побужжі в 1930—1940-х рр. У статті вперше повністю публікуються матеріали дослідження поселення, що зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАНУ, наводяться дані про історію вивчення та локалізацію пам'ятки.

Ключові слова: Мельнична Круча, Побужжя, неоліт, енеоліт, крем'яні вироби, кераміка, планиграфія.

Дослідження неоліту Побужжя триває вже понад 80 років. Одною з перших виявлених у регіоні неолітичних пам'яток стало поселення Мельнична Круча, що знаходиться неподалік с. Сабатинівка Ульяновського р-ну Кіровоградської обл. У різні роки воно не раз ставало об'єктом вивчення археологів, а його матеріали були частково опубліковані (Даниленко 1957, с. 37—43; 1969, с. 107—111). Нещодавнє виявлення у фондах Одеського археологічного музею матеріалів Мельничної Кручі, які тривалий час вважалися втраченими, дало поштовх до нової інтерпретації її неолітичних знахідок (Кіосак, Гаскевич 2011). Своєю чергою, це викликало потребу більш ретельного аналізу матеріалів з Мельничної Кручі, що зберігаються в НФ ІА НАНУ. Спроба такого аналізу робиться у пропонованій статті¹. Крім добре відомих археологам матеріалів бугодністровської неолітичної культури, у ній вперше публікуються матеріали більш пізнього часу, які є невід'ємною частиною колекції.

Дослідження 1930-х років. Перші знахідки археологічних знахідок первісної доби на лівому березі р. Південний Буг в околицях с. Сабатинівка були зроблені місцевим мешканцем, ентузіастом-

краєзнавцем С.І. Чубом не пізніше 1931 р. Про це свідчить звіт БоГЕСівської експедиції 1930—1931 рр., де зазначено, що в серпні 1931 р. С.І. Чуб показав співробітнику експедиції К.П. Полікарповичу кілька виявлених ним археологічних місцезнаходжень. Одне з них розташовувалося в ур. Мелницьке, де на розмитій поверхні краю надзаплави Південного Бугу були зібрані численні кістки тварин, поодинокі фрагменти кераміки та 22 крем'яні вироби: 2 скребачки, 10 уламків пластин та 10 відщепів. Крім того, С.І. Чуб передав співробітникам експедиції ще 5 кременів, серед яких згадуються «невеличкий нуклеус та 2 пластини (одна вздовж краю ретушована)». Зібрану тут кераміку визначено як «цілком аналогічну» посуду поселення Сабатинівка I (Козубовський 1933, с. 64). Як відомо, останнє містить матеріали етапу VI трипільської культури енеоліту та сабатинівської культури доби бронзи (Козубовський 1933, с. 63; Добровольський 1952).

Впродовж 1933—1938 рр. практично всі співробітники БоГЕСівської експедиції були репресовані, а дехто страчені (Товкайло 2007, с. 225). Відповідно, зібраний ними археологічний матеріал не був належним чином опрацьованим та опублікованим. За даними В.М. Даниленка, він «потрапив у провінційні музеї і переважно загинув під час війни» (Даниленко 1969, с. 46).

Початок наступного етапу дослідження пам'ятки пов'язаний зі знахідкою у 1936 р. на дні Південного Бугу біля берега ур. Мельнична Круча човна-однoderевки, що наразі експонується у Центральному військово-морському музеї м. Санкт-Петербург. Спочатку його вік було визначено приблизно у 3000 років. Наразі встановлено, що він не перевищує 600 років (Чубур А., Чубур Ю. 2007, с. 380).

Знахідка човна привернула увагу науковців до первісних матеріалів Мельничної Кручі. Так, у НА ІА НАНУ, у фонді А.В. Добровольського зберігається лист С.І. Чуба невстановленому адресату, датований липнем 1936 р. Крім відомостей про знахідку човна, він містить опис всіх археологічних пунктів з околиць Сабатинівки, серед яких згадуються за-

1. Автор сердечно дякує своїм колегам, співробітникам ІА НАНУ к. і. н. Н.Б. Бурдо, к. і. н. Л.А. Спіциній, к. і. н. М.Ю. Відейку, к. і. н. С.Д. Лисенку, к. і. н. О.О. Яневичу, к. і. н. О.П. Журавльову, В.Б. Панковському за надзвичайно цінні консультації при визначенні та описі окремих речей колекції, а також співробітнику ОАМ к. і. н. Д.В. Кіосаку за люб'язно надану інформацію про знахідки Мельничної Кручі з досліджень 1938 р.

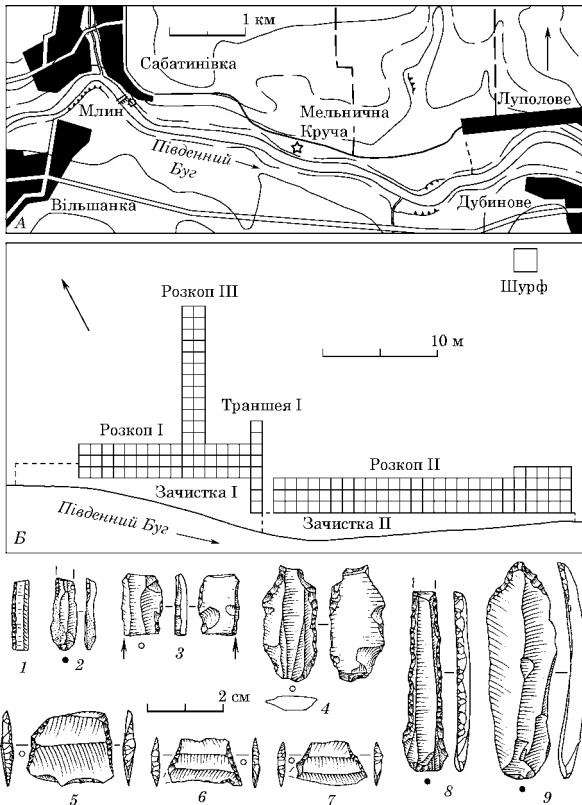

Рис. 1. А — місце знаходження пам'ятки; Б — план розкопів, зачисток, траншеї та шурфу 1949 р. (за Даниленко 1949/25, кресл. 1); 1—9 — крем'яні вироби: 1, 2 — мікропластини з притуленим краєм (1 — за Даниленко 1957, с. 40, табл. I, 11); 3, 4 — вкладені кукрекського типу; 5—7 — трапеції; 8, 9 — перфоратори

лишки двох мушлевих куп, виявлених на розмитому березі Південного Бугу за 2 км від села. Відстань між купами становила 15 м. У 1937 р. співробітник Одеського історико-археологічного музею (нині — ОАМ) В.І. Селінов прибув у село для участі у роботах з підняття чошна. У своєму щоденнику, що нині зберігається в ОАМ, він відмітив наявність залишків «древнього становища», зафіксованого «в пологой частині левого берега р. Буга на расстоянии 150 м вверх по течению, т. е. на W от местонахождения упомянутой выше лодки». Тут, серед численних кісток тварин та мушель, він зібрав 3 фрагменти грубої кераміки, 1 невеликий нуклеус та 2 скребачки.

У 1938 р. урочище відвідали співробітники археологічної експедиції ОАМ на чолі з А.В. Добровольським. З підйомного матеріалу, зібраного ними та С.І. Чубом, у музеї було сформовано колекцію № 52320. За даними відповідної інвентарної картки, вона складалася зі 157 речей — 9 уламків кераміки, 3 шліфованих кам'яних знарядь, 11 кісток тварин, 3 мушель та 131 крем'яного виробу. Наразі співробітникам музею Д.В. Кіосаку та Л.Ю. Полішук вдалося віднайти більше половини з них, зокрема, найцікавіші знахідки — 3 фрагменти неолітичної кераміки, усі шліфовані кам'яні знаряддя, 2 крем'яні трапеції (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 184—186; Гаскевич, Кіосак 2011, с. 199, 200).

Виходячи з характеру зібраних матеріалів, А.В. Добровольський визначив їх дотрипільський вік. Так у згаданому іменному фондї вченого є машинопис, на жаль, так і не виданої статті, датована

ний 1940 р. У ньому дослідник характеризує Мельничну Кручу як стоянку, «относящуюся к одной из наиболее ранних стадий развития неолитических явлений в наших степях» та порівнює її з надпорізьким поселенням Собачки. «Прототрипільський» характер ряду знахідок 1938 р. відзначив і Є.Ю. Кричевський, щоправда, називаючи пам'ятку «Млиновим Полем» (Кричевський 1941, с. 394).

Дослідження 1940-х років. У 1947 р. Середньобузька експедиція ІА АН УРСР під керівництвом А.В. Добровольського відновила дослідження в районі с. Сабатинівка. В ур. Мельнична Круча, на розмитому повінню березі Південного Бугу, було зібрано підйомний матеріал, що складався з 5 фр. керамічного посуду, 11 крем'яних виробів та 2 уламків кальцинованих кісток, а також «в різних місцях зачищено ґрунт, в декількох прокопано від берега до бровки тераси». В ході цих земляних робіт знайдено ще 3 фр. кераміки, 1 крем'яний виріб, 5 черепашок, 12 кісток тварин та 1 фр. щитка черепахи. Надзвичайно стислий опис робіт та їх результатів міститься у польовому щоденнику А.В. Добровольського та складеному ним польовому звіті (Добровольський 1947/3, № 501, с. 2, № 687, с. 156, 175). Про характер проведених земляних робіт можна судити за фотографією траншеї, розміщеною у «Енциклопедії трипільської цивілізації», але помилково трактованій як «місце розкопок поселення Сабатинівка І» (Енциклопедія ... Т. 2, 2004, с. 457).

Через нечисленність здобуток у 1947 р. матеріалів, А.В. Добровольський охарактеризував Мельничну Кручу як «залишки майже повністю знищеної неолітичної стоянки» (Добровольський 1947/3, № 687, с. 174). Це враження дослідника зміцнилося після відвідин ним пам'ятки 1948 р., коли він не виявив тут жодної знахідки (Добровольський, Макаревич, Оболдуева 1948/1, № 980, с. 5).

Попри це, роботи на пункті відновилися наступного, 1949 р., під керівництвом нового начальника Середньобузької експедиції В.М. Даниленка. Вони тривали лише 6 днів. За цей час у найбільш західній частині стоянки зібрано численний підйомний матеріал, а також проведено зачистку сильно розмитої ділянки берега довжиною 24 м та шириною близько 2 м, що підвищувалася над рівнем води менше ніж на 1 м (зачистка І). У дещо вищій центральній частині спочатку проведено зачистку ділянки берега довжиною близько 75 м та шириною до 0,4 м (зачистка ІІ), а потім перпендикулярно лінії берега закладено траншею І довжиною 8 м і шириною 1 м. Згодом західніше від неї розкрито розкоп І площею 45 м², та розкоп ІІ площею 24 м², а східніше — розкоп ІІІ площею 83 м². У глибині заплави закладено шурф площею 4 м² (рис. 1, Б).

За результатами досліджень В.М. Даниленком складено 2 польові звіти. Перший — машинопис російською мовою з численними рукописними правками (Даниленко 1949/5, № 2034). Другий — україномовний машинопис, що враховує правки першого варіанту (Даниленко 1949/5, № 2037). Саме другий варіант звіту з незначними змінами увійшов до складу статті «Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі», виданої у 1957 р. (Даниленко 1957, с. 37—43).

Розташування. У різних джерелах відомості щодо розташування пункту істотно відрізняються. Так у них згадуються урочища з різними назвами: «Мелницьке», «Мельнична Круча» та

«Млинове Поле». У різних джерелах по-різному визначено і відстань від пам'ятки до с. Сабатинівка. У зв'язку з цим автором та Д.В. Кюсаком було проведено спеціальне дослідження, де проаналізовано всі доступні текстові описи, плани, креслення та схеми пам'ятки, проведено їх співставлення між собою та з топографічними картами кінця XIX—XX ст., а також новітніми даними сателітарної фотозйомки. У результаті з'ясовано, що у різні роки збирання підйомного матеріалу могло проводитися на ділянці лівого берега Південного Бугу, що починається за 1,6 км, а закінчується за 2,4 км вниз за течією ріки від греблі водяного млина, розташованого на південно-західній околиці с. Сабатинівка (Кюсак, Гаскевич 2011, с. 183).

Згадана ділянка є частиною витягнутого з північного заходу на південний схід великого заплавної луку, обмеженого на заході та півдні вигином річища, а на сході та півночі — бортом долини ріки висотою 10—15 м (рис. 1, А). Наразі максимальна довжина луку становить близько 1200 м, ширина у його найширшій, центральній, частині — близько 300 м. Висота заплави у прибережній частині центральної ділянки луку у середині XX ст. становила дещо більше 3 м над рівнем води. Як випливає з архівних джерел, цей прирічний вал наприкінці 30-х рр. мав ширину близько 50 м. Плавню понижуючись з півдня на північ, він переходив у заболочений діл завширшки близько 100 м. Під час повеней діл заповнювався водою, а «вал» утворював видовжений вздовж течії ріки острів розміром 500 × 50 м. У його найпівденнішій частині розташовувався мисоподібний виступ площею 100 × 10—15 м. За свідченнями місцевих мешканців, записаними у 1937 р. В.І. Селіновим, впродовж останніх 23 років внаслідок підмивання рікою ширина мису зменшилася на 25 м. Саме цей крутий, підмитий водою берег, і називався «Мельничною Кручею». Наразі жодних виступів на згаданій ділянці берега не спостерігається.

Більша частина площі урвистої прирічкової ділянки Мельничної Кручі була розкопана В.М. Даниленком у 1949 р. Але у описах робіт 1930-х та 1947 рр. чітко зазначено, що підйомний матеріал збирався на похилому, сильно розмитому березі. Про це ж свідчить і раніше згадана фотографія з «Енциклопедії трипільської цивілізації», на якій зафіксовано сильно розмиту похилу ділянку берега, розташовану дещо західніше від «Кручі». Іншою є й наведена С.Ю. Кричевським назва урочища — «Млинове Поле». Напевно, це пояснює меншу — лише 1,5 км — відстань від пам'ятки до Сабатинівки, зазначену у працях 1930-х рр. у порівнянні з відстанню 2—2,5 км, наведеною у пізніших роботах В.М. Даниленка.

Стратиграфія. Про стратиграфію пам'ятки можна судити за описами з польового щоденника, тексту польового звіту та публікацій В.М. Даниленка, а також кресленнями профілю частини північної стінки східної частини розкопу II та східної стінки розкопу III (Даниленко 1949/25, № 2034, с. 5, № 2037, с. 5, 6, № 1740, с. 4, 5, № 2038, кресл. 2, 3; 1957, с. 38; 1969, с. 107). У описі геологічних нашарувань ці джерела не протирічать одне одному. Під гумусом потужністю до 50 см залягає жовтий суглинок потужністю близько 40 см. Його підстеляє сірий суглинок потужністю 30 см, під яким знаходиться сіро-зелений мул, насичений мушлями прісноводних моллюсків і твердими конкреціями.

За даними польової документації, трипільські матеріали залягали у гумусі та у верхній частині жовтого суглинка, а неолітичні — у верхній частині сірого суглинка. На жаль, ні А.В. Добровольський, ні В.М. Даниленко не зазначали на знахідках глибини їх виявлення, за винятком 2 фрагментів кераміки із шурфу 1949 р. Лише на 15, переважно керамічних, виробів у шифрі вказано геологічний горизонт. Ці дані в цілому підтверджують наведений стратиграфічний опис з врахуванням того, що деякі уламки кераміки, позначені як «трипільські», насправді відносяться до пізнішого часу, а 1 з 9 фрагментів неолітичної кераміки залягав не в сірому, а у жовтому суглинку.

Менш однозначно вирішується питання про кількість неолітичних горизонтів. У польовій документації та статті 1957 р. зазначено, що на більшій частині пам'ятки неолітичні матеріали залягали одним горизонтом у верхній частині сірого суглинка і лише на кількох квадратах у східній частині розкопу II — у вигляді двох горизонтів. При цьому один з них залягав у верхній частині сірого суглинка, а другий — на 10—15 см нижче — у його нижній частині. Сумнівні викликає віднесення нижнього горизонту до неолітичного часу, адже з відповідних квадратів (як і в цілому з розкопу II) не походить жодного уламка неолітичної кераміки. Ще більш сумнівним виглядає виділення третього неолітичного горизонту у жовтому суглинку, зроблене В.М. Даниленком у монографії 1969 р. на підставі виявлення в ньому лише одного фрагмента неолітичної кераміки.

Колекція матеріалів з досліджень А.В. Добровольського 1947 р. Матеріали, виявлені у Мельничній Кручі у 1947 р., були передані до НФ ІА НАНУ (кол. № 67). Із 40 знахідок, згаданих у польовій документації, на початок 2011 р. автору вдалося віднайти лише 28 (табл. 1). Крім того, у колекції зберігаються 3 вироби з рогу, не згадані ні у щоденнику, ні у польовому описі А.В. Добровольського.

Крем'яні вироби представлені 1 дистальним та 1 медіальним уламками пластин, 2 відщепами, 1 нуклеоподібним уламком.

Кераміка неолітичної доби у колекції представлена 4 фрагментами від одного уламку вінець посудини. Вінець прямі, зведені досередини. Їх внутрішній край дещо потоншений, зріз сплющений. Товщина — 0,7—0,8 см. Глина містить значну домішку піску та жорстви, а також меншу кількість каміння (максимальний зафіксований розмір — 0,4 см), графіту, органічних волокон та уламків мушель. Орнамент — складна композиція із діагонально заштрихованих прямими прогладженими лініями шириною 0,2 см зон, обмежованих одна від одної аналогічно виконаними подвійними кривими лініями (рис. 2, 8).

Ще один, наразі відсутній у колекції, орнаментований фрагмент стінки був опублікований В.М. Даниленком як уламок щойно описаної посудини (Даниленко 1969, с. 110, рис. 77, 2). Про другий відсутній у колекції та не згаданий у польовій документації 1947 р. неолітичний фрагмент у польовому щоденнику згадує В.М. Даниленко, відмічаючи «факт находки А.В. Добровольським фрагментів явно неолітичної кераміки, поднятих на поверхності местонахождения Мельнична Круча. Среди них выделяется крупный фрагмент прямого венчика, украшенный елочным линейно-проглаженным орнаментом» (Даниленко 1949/25, № 1740, с. 2).

Таблиця 1. Мельнична Круча. Матеріали, що зберігаються у НФ ІА НАН України (стан на лютий 2011 р.)

	1947 р. Колекція № 67				1949 р. Колекція № 143								
	За описом	Наявні	Поверхня	Зачистки	За описом	Наявні	Поверхня	Зачистка І	Розкоп І	Зачистка ІІ	Розкоп ІІ	Розкоп ІІІ	Шурф
Крем'яні вироби	12	5	4	1	234	225	92	12	67	12	35	7	—
Вироби з кістки та рогу	—	3	3	—	14	13	—	4	1	2	3	2	1
Вироби з каменю	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—
Уламки кераміки	8	7	4	3	38	35	6	16	1	1	4	5	2
— неоліту	н. з.	4	4	—	н. з.	9	—	7	1	—	—	1	—
— енеоліту	н. з.	3	—	3	н. з.	16	4	4	—	1	4	1	2
— кінця доби бронзи —													
раннього залізного віку	н. з.	—	—	—	н. з.	8	1	4	—	—	—	3	—
— черняхівської к-ри	н. з.	—	—	—	н. з.	1	1	—	—	—	—	—	—
— сучасності	н. з.	—	—	—	н. з.	1	—	1	—	—	—	—	—
Кістки тварин	15	12	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мушлі	5	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	40	31	11	20	287	274	99	32	69	15	42	14	3

н. з. — детально не зазначено

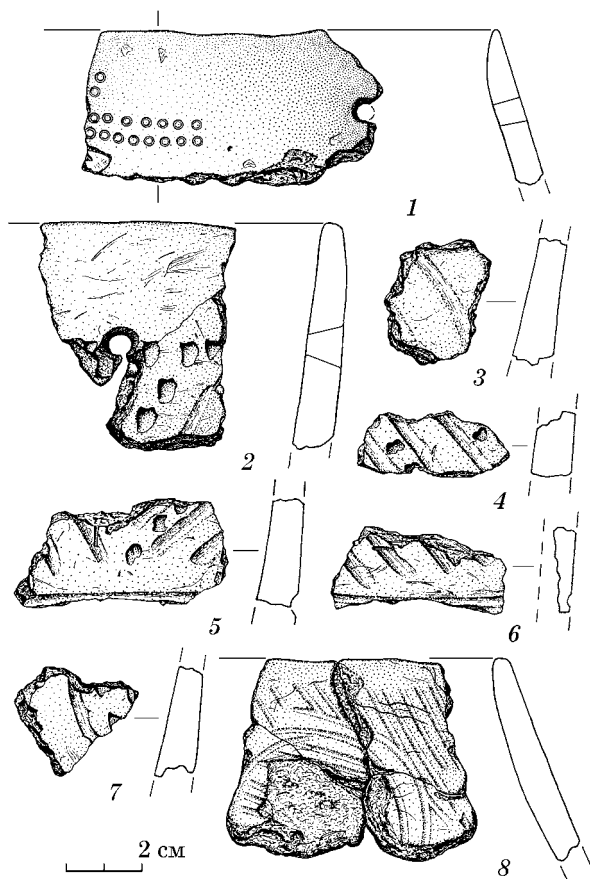

Рис. 2. Неолітична кераміка

Кераміка трипільської культури представлена 3 фр. від 3 посудин.

Перший — уламок вінець та шийки кухонної посудини, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та нечисленними дрібними галечками. Поверхні сірі, ніздрюваті, сильно еродовані, злам сірий. Діаметр вінець — 10,5 см. Їх край прямий, дещо відхилений назовні, зріз сплюснений. Перехід від шийки до плечиків різ-

кий. Товщина черепка 0,7 см. Орнамент — ледь помітні шнурові відбитки, нанесені на зріз вінець, а також на шийці зовні — у вигляді двох горизонтальних ліній, а зсередини — діагональних ліній, що «звисають» від краю вінець (рис. 3, 7).

Другий — неорнаментований уламок стінки кухонної посудини, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та незначної кількості гравію. Обидві поверхні вкриті розчосами, зовнішня — світло-сіра, внутрішня — чорна. Злам чорний. Товщина — 0,6 см.

Третій — неорнаментований уламок стінки великої кухонної посудини, ймовірно зерновика, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та гравію. Поверхні світло-бурі, зовнішня рустована рідкою глиною, внутрішня вкрита розчосами. Злам тришаровий. Товщина — 1,3 см.

Колекція матеріалів з досліджень В.М. Даниленка 1949 р. За даними інвентарного опису, у Мельничній Кручі в ході робіт 1949 р. виявлено 287 знахідок (Даниленко 1949/5, № 1738, кн. І, с. 2—10). У НФ ІА НАНУ вони склали основу колекції № 143, до якої також увійшли 10 уламків кераміки кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку та черняхівської культури з розташованого дещо східніше пункту, відомого як «Поселення під Кручею», або «Червоне Озеро-Берег». На лютий 2011 р. у колекції зберігаються 274 знахідки Мельничної Кручі (табл. 1). Ще 2 нині відсутні знахідки відомі за фотографіями та рисунками зі звіту та публікацій В.М. Даниленка.

Відповідно до застосованої В.М. Даниленком методики, прямо на розкоп знахідки мили і олівцем проставляли номер розкопа та квадрата. Пізніше, у камеральних умовах, ці написи дублювалися тушшю та заносилися до інвентарного опису. Але у деяких випадках шифри, нанесені на одну річ олівцем та тушшю, не збігаються або відрізняються від відповідного запису у описі. Іноді зазначені в шифрі номери вказують на квадрат, розміщений у іншому розкопі. У таких спірних випадках при статистичному опрацюванні колекції автор надавав перевагу первинному напису олівцем перед написом тушшю, шифру на

речі — перед польовим описом, а зазначеному номеру квадрата — перед помилково проставленим номером розкопу.

Звертає увагу повна відсутність у інвентарному описі записів про знахідки з траншеї І, а у колекції — виробів з відповідними шифрами. При цьому у польовому щоденнику дослідника зазначено, що у траншеї простежено 2 шари — трипільський та неолітичний. Отже, або у траншеї не виявлено жодної крем'яної чи керамічної знахідки, що є малоймовірним, або вони не підписувалися олівцем і пізніше були об'єднані зі знахідками з поверхні, які також не мають олівцевих шифрів.

Кераміка неолітичної доби представлена 9 фрагментами від 3 посудин.

Першу посудину представляє 1 уламок вінець, виготовлений з глини з домішкою значної кількості подрібненої мушлі (максимальний зафіксований розмір — 0,6 см) та нечисленних органічних волокон. Вінець прямі, зведені досередини, мають ремонтний отвір. Край зсередини потоншений, зріз гострий. Зовнішня поверхня темно-бура, заліскована, внутрішня — сіро-бура, заглажена, злам чорний. Товщина — 0,6—0,7 см. Орнамент — композиція у вигляді фігури, утвореної подвоєними рядами круглих наколів діаметром 0,3 см, нанесених невизначеним порожнистим всередині орнаментом, на зразок зламу трубчастої кісточки, перетину соломини або пера (рис. 2, 1). Фрагмент походить із західної частини розкопу І, опублікований В.М. Даниленком (1957, с. 42, табл. II, 3; 1969, с. 110, рис. 77, 1)

До другої посудини відносяться 7 уламків вінець та стінок. Глина містить домішку рослинних волокон, піску, жорстви, гравію, каміння (залізисті конкреції з максимальним зафіксованим розміром 0,4 см) та подрібненої мушлі (максимальний зафіксований розмір — 0,6 см). Вінець прямі, ледь розхилені, мають ремонтний отвір. Край потоншений, зріз заокруглений. Поверхні залісковані, зовнішня — коричнево-бура, внутрішня — чорна. Злам двошаровий: зовнішній шар бурий, внутрішній — чорний. Товщина — 0,8—1,0 см. Орнамент — зона з груп діагональних прогладжених ліній шириною 0,3—0,4 см, що перемешуються діагональними рядами глибоких наколів нерегулярної форми. Знизу ця зона обмежена горизонтальною проглаженою лінією (рис. 2, 2—7). Усі фрагменти походять з площі зачистки І. Зображення посудини опубліковані В.М. Даниленком (Даниленко 1957, с. 42, табл. II, 2, 4; 1969, с. 110, рис. 77, 3) та Н.С. Котовою, яка помилково віднесла її до матеріалів поселення Миколина Брояка (Котова 2002, с. 180, рис. 56, 5).

Від третьої посудини зберігся 1 неорнаментований фрагмент стінки товщиною 0,7 см. Формівна маса комкувата, містить домішку незначної кількості жорстви та тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня заглажена, підлискована, сіро-бура, внутрішня — заглажена, чорна, злам — чорний. Уламок виявлено у шарі жовтого суглинку на крайніх північних квадратах розкопу III.

Столовий посуд трипільської культури представлено 6 фр. від 3 посудин, виготовлених із глини з незначною домішкою шамоту. Дві посудини реконструюються як уламки біконічних амфор. Одна з них представлена уламком верхньої частини та уламком стінки з горизонтально проколотим «вухом» (рис. 3, 1, 2). Друга — двома фрагментами

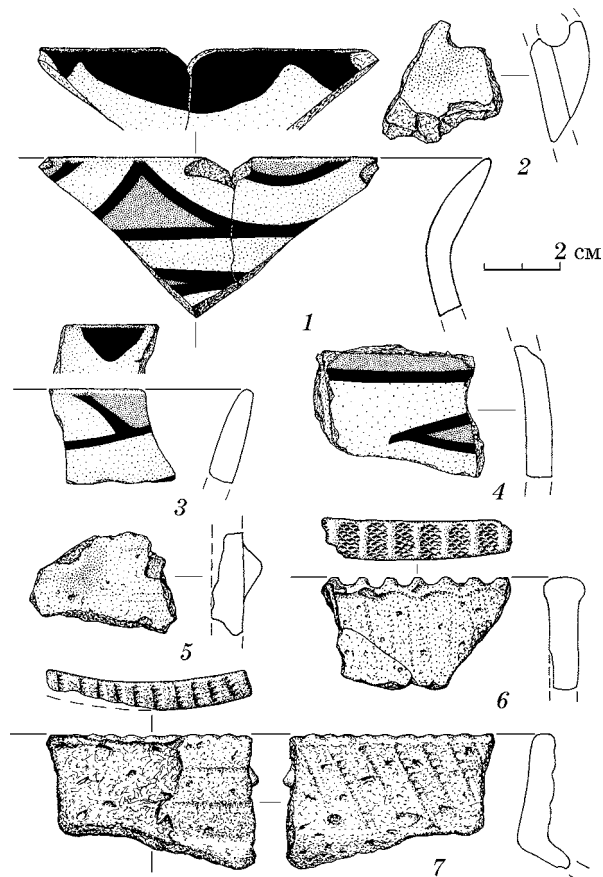

Рис. 3. Кераміка трипільської культури

верхньої частини (рис. 3, 3, 4). Поверхні добре заглажені, підлисковані, рожевого та рожево-червоного кольору, ангобовані, мають розпис фарбою темно-бурого та вишнево-червоного кольору. Уламок третьої посудини — фрагмент стінки з не розписаною та не ангобованою поверхнею.

Кухонна трипільська кераміка представлена 10 фр. від 10 посудин. Особливу увагу привертають 3 з них. Перший — уламок прямих вертикальних вінець. У глині — домішка дрібних уламків мушлі. Край вінець потовщений. Зріз сплюснений, прикрашений наколами, нанесеними паличкою, обвитою плетеним шнуром. Злам чорний, поверхні — світло-бурі, заглажені, зовні — сліди вертикальних розкосів (рис. 3, 6). Другий — фрагмент стінки з невеликим конічним наліпом. Зовнішня поверхня грубо заглажена, рожевого кольору. Злам — світло-сірий. У глині — домішка дрібного піску (рис. 3, 5). Третій — уламок верхньої частини посудини, виготовленої із глини з домішкою піску, жорстви та каміння. Вінець прямі, дещо зведені досередини. Їх край потовщений, зріз сплюснений. Перехід від шийки до плечиків плавний. Поверхні вкриті розкосами, зовнішня — рожево-бура, внутрішня — світло-сіра, злам — пістрявий. Зсередини на край вінець нанесено наколи паличкою, обвитою шнуром, а під краєм — круглі ямки, яким на зовнішній поверхні відповідають невеликі «перлини» (рис. 4, 1). На думку Л.А. Спіциної, характер цієї посудини відповідає всім ознакам кераміки енеолітичних пам'яток лісостепового Подніпров'я типу Пивихи. Решта уламків — непрофільовані фрагменти стінок. З них 5 виготовлені з глини

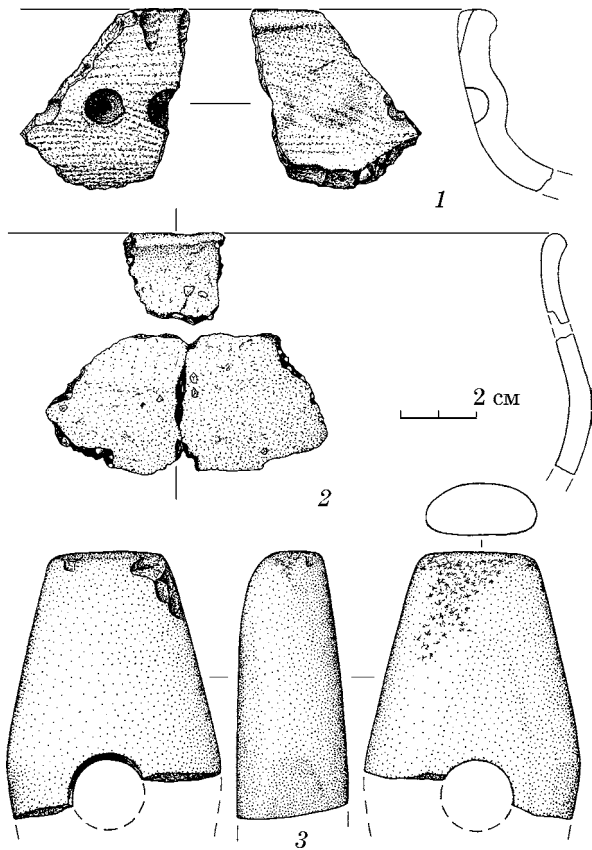

Рис. 4. 1 — кераміка типу Пивиха; 2 — кераміка кінця доби бронзи — початку залізного віку; 3 — кам'яна сокира-молот

з домішкою дрібних уламків мушлі, 1 — піску, 1 — піску та слюди. Зовнішні поверхні світло-бурі, внутрішні — бурі або чорні. У 5 випадках вони заглажені, у 3 — вкриті розчосами.

За різними даними, трипільський посуд пам'ятки відноситься до періоду VI—II (Енциклопедія ..., Т. 1, 2004, с. 635), або VI (Колекції ..., 2007, с. 45).

Кераміка кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку (визначення С.Д. Лисенка) представлена 8 уламками від 6 посудин. Найбільш інформативними є 2 фр. стінок та 1 фр. вінець від однієї посудини, виготовленої із глини зі значною домішкою жорстви та каміння. Поверхні бугристі, темно-бурого кольору. Винця дещо відхилені назовні, край потовщений, різ ззаокруглений. Товщина стінок — 0,5—0,6 см (рис. 3, 2). Ще 4 фр. є неорнаментованими уламками стінок посудин, глина яких у двох випадках містить домішку піску, у одному — піску, жорстви та дрібного каміння, ще у одному — піску та шамоту. Випал добрий. Злами одношарові. Поверхні різних відтінків бурого та сірого кольорів, більшість добре заглажені. У одному випадку на внутрішній поверхні помітні сліди тонкого горизонтального розчісування. Товщина фрагментів 0,6—1,1 см. Також у колекції є 1 фр. центральної частини плаского донця посудини, виготовленої із глини з домішкою шамоту. Товщина донця 1,5 см. Злам та поверхні світло-бурі, зовнішня — бугриста, внутрішня — заглажена.

Більшість крем'яних виробів Мельничної Кручі виготовлено із сировини 2 типів. Перший — світло-сірий напівпрозорий кремій зі світлими, майже

білими, а також рожевими та жовтими плямами, дрібними крейдяними включеннями переважно білого, зрідка — червоного кольору. Ближче до краю колір темнішає і стає коричневим, а під самою кіркою утворює тонкий темно-сірий та / або червонуватий шар. Кірка крейдяна, вивітрена, брудно-біла, жовтувата або світло-коричнева, має численні каверни. Другий тип сировини — темно-сірий, майже чорний напівпрозорий кремій зі світло-сірими плямами та цятками. Під самою кіркою світлішає, стає менш прозорим. Кірка крейдяна, гладка. Значно рідше використовувався прозорий коричневий та темно-коричневий кремій без включень та плям, іноді — з окатаними гальковими поверхнями. Поодинокі вироби виготовлені із непрозорого сірого, ближче до кірки — жовтішого, зернистого кременю; молочно-білого напівпрозорого кременю; а також прозорого сірого кременю з темнішими та світлішими шарами-розводами та непрозорою біло-жовтою підкіркою. В одному випадку невеликий торцевий нуклеус сформовано на давньому, ймовірно, палеолітичному ретушованому виробі.

Аналіз техніко-типологічних характеристик крем'яної колекції (табл. 2) свідчить про наявність у ній щонайменше 3 складових.

Найяскравішим комплексом представлені вироби кукрекської культурної традиції. До нього слід зарахувати 2 мікропластини з притупленим краєм (рис. 1, 1, 2), 2 вкладені кукрекського типу (рис. 1, 3, 4), 2 «олівцеподібні» нуклеуси для одержання мікропластин (рис. 5, 1, 2) та спеціальні нуклеуси для одержання відщепів (рис. 5, 7, 8), серії зроблених з відщепів високих циркулярних і ретушованих на 3/4 периметру скребачок (рис. 6, 11—16) та різців з широкими пласкими різцевими сколами (рис. 7, 2—5). До останніх типологічно наближаються кілька торцевих нуклеусів для одержання коротких пластинок (рис. 5, 6), які у публікаціях В.М. Даниленка фігурують як «нуклеоподібні різці» (Даниленко 1957, с. 41; 1969, с. 109). Яскравою кукрекською рисою є значна доля мікропластин серед пластинчастих заготовок (табл. 3).

Обличчям другого комплексу, який умовно можна назвати «неолітичним», є 3 симетричні трапеції з круто ретушованими боками, виготовлені з рівних тонких пластинок та пластин з регулярною огранкою (рис. 1, 5—7), двогранний різець із такої ж заготовки (рис. 7, 6), а також зроблена з ретушованої пластинки кінцева скребачка (рис. 6, 1).

Третій комплекс репрезентують вироби, притаманні кременеобробці трипільських пам'яток Побужжя. До них досить впевнено можна віднести 2 перфоратори із довгих масивних пластин (рис. 1, 8, 9) та зроблені з масивних відщепів бокові та кінцево-бокові скребачки з похило ретушованим робочим краєм (рис. 6, 8, 10, 19, 20).

Решта виробів — невеликі одноплощадковий одноплосинний конічний та двоплощадковий двоплосинний нуклеуси для одержання пластин та пластинок (рис. 5, 3, 4), нуклевидний ретушер (рис. 5, 9), виготовлені з відщепів звичайні кінцеві, кінцево-бокові та бокові скребачки (рис. 6, 2—7, 17, 18), стамеска (рис. 7, 1), пластини та пластинки з ретушшю (рис. 7, 7—16) та без неї, ретушовані та не ретушовані відщепи і уламки — не несуть яскраво вираженої культурно-хронологічної специфіки і можуть належати до будь-якого з трьох описаних комплексів.

Таблиця 2. Склад крем'яної колекції досліджень 1949 р.

	Поверхня	Зачистка I	Розкол I	Зачистка II	Розкол II	Розкол III	Разом
Заготовки та відходи виробництва							
Відщепи	32	2	10	2	4	1	51
Пластини	10	—	8	1	9	2	30
Пластинки	21	2	9	3	6	1	42
Мікропластини	1	—	5	—	—	—	6
Нуклеуси	1	1	3	1	3	1	10
— для мікропластин та пластинок	1	1	3	1	1	1	8
— одноплощадкові	1	1	2	—	1	1	6
— кругові олівцеподібні	—	—	1	—	1	—	2
— торцеві одноплощинні	1	—	1	—	—	1	3
— одноплощинні конічні	—	1	—	—	—	—	1
— двоплощадкові двоплощинні суміжні зустрічні	—	—	—	1	—	—	1
— фрагментовані	—	—	1	—	—	—	1
— для відщепів	—	—	—	—	2	—	2
— одноплощадкові одноплощинні торцеві	—	—	—	—	1	—	1
— багатоплощадкові багатоплощинні	—	—	—	—	1	—	1
Технологічні сколи	1	—	1	2	—	—	4
— різцеві сколи	1	—	—	—	—	—	1
— сколи поперечні підправки площадки нуклеусів для пластинок	—	—	1	2	—	—	3
Невизначених виробів уламки	5	1	1	1	2	—	10
Знаряддя							
Трапеції симетричні на медіальних уламках	2	—	1	—	—	—	3
— пластин	—	—	1	—	—	—	1
— пластинок	2	—	—	—	—	—	2
Мікропластина з притупленим краєм	1	—	—	—	—	—	1
Вкладні кукрекські на медіальних уламках	—	—	1	1	—	—	2
— пластин	—	—	1	—	—	—	1
— пластинок	—	—	—	1	—	—	1
Скребачки	6	3	11	—	6	1	27
— на пластинках кінцеві	1	—	—	—	—	—	1
— на відщепях та технологічних сколах	4	3	11	—	6	—	23
— циркулярні	—	1	1	—	1	—	2
— ретушовані на 3/4 периметру	—	—	2	—	1	—	3
— кінцеві, з ретушю, що заходить на краї	—	—	2	—	—	—	2
— кінцево-бокові	3	1	3	—	2	—	9
— бокові	1	1	3	—	2	—	7
— у т. ч. подвійні	1	—	1	—	1	—	3
— на невизначених заготовках атипові та фрагментовані	1	—	—	—	—	1	2
Різці	2	—	4	—	1	—	7
— на пластинці двогранний асиметричний	—	—	1	—	—	—	1
— на відщепях та уламках кременя	2	—	3	—	1	—	6
— ретушні подвійні виямчаторетушні (струги)	1	—	—	—	—	—	1
— на зламі	—	—	2	—	1	—	3
— багатолезові безсистемні	—	—	1	—	1	—	2
— однолезові	—	—	1	—	—	—	1
— двогранні кутові	1	—	—	—	—	—	1
— комбіновані на зламі з двогранними	—	—	1	—	—	—	1
Пластини ретушовані	4	1	6	1	2	1	15
— з ретушованим кінцем	—	—	1	—	1	—	2
— регулярно	3	1	4	1	1	1	11
— нерегулярно	1	—	1	—	—	—	2
Пластинки ретушовані	4	—	1	—	—	—	5
Стамески на відщепях	—	—	—	—	1	—	1
Перфоратори на пластинах	1	—	1	—	—	—	2
Ретушери на уламках нуклеоподібних	—	—	1	—	—	—	1
Відщепи та уламки ретушовані	—	1	4	—	1	—	6
Невизначених знарядь уламки	1	1	—	—	—	—	2
Разом							
	92	12	67	12	35	7	225
— з них з вторинною обробкою	21	6	30	2	11	2	72
— з них на пластинчастих заготовках	45	3	33	6	17	4	108
— з них з вторинною обробкою	13	1	11	2	2	1	30

У матеріалах більшості пізньомезолітичних та ранньонеолітичних пам'яток лісостепового та степового Причорномор'я характерні вироби «кукрек-

ського» та «неолітичного» комплексів виявлені разом. Але у Мельничній Кручі спостерігається дуже рідкісний випадок їх планіграфічного разме-

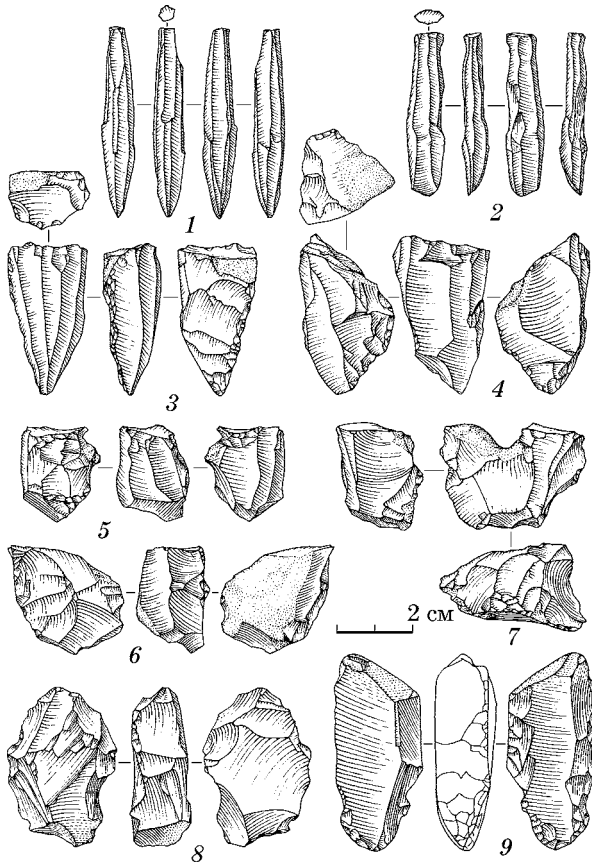

Рис. 5. Крем'яні вироби: 1—8 — нуклеуси; 9 — ретушер

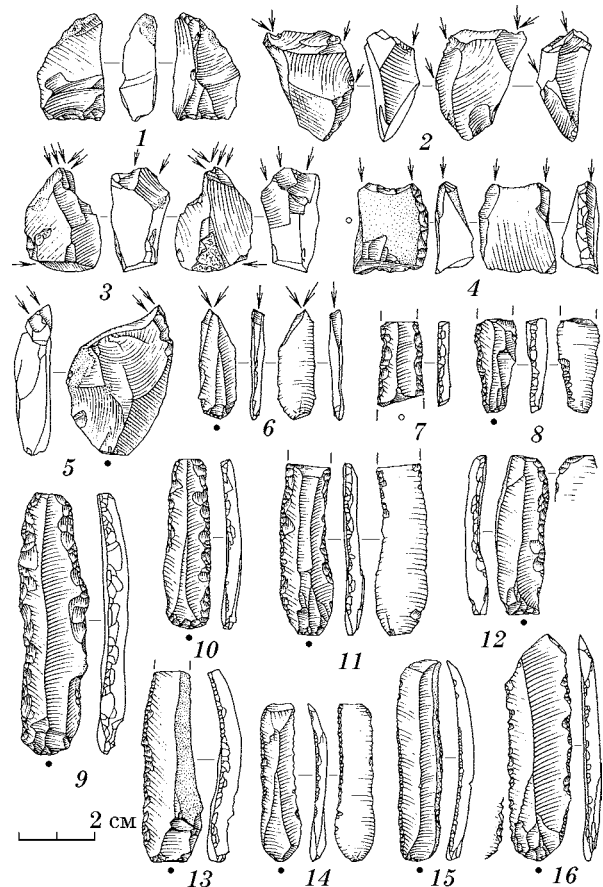

Рис. 7. Крем'яні вироби: 1 — стамеска; 2—6 — різці; 7—16 — ретушовані пластини

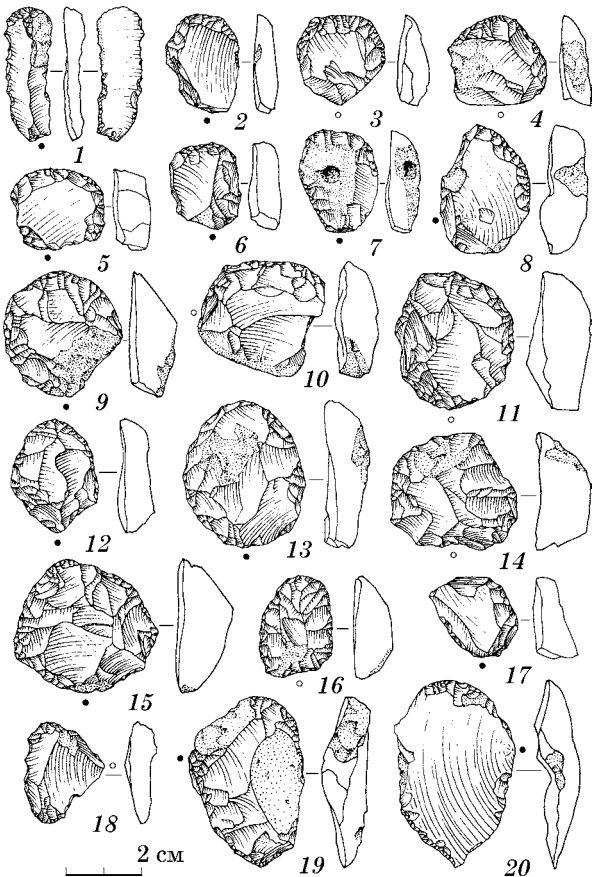

Рис. 6. Крем'яні вироби: 1—20 — скребки

жування. Так, з перерахованих виробів кукрекської традиції лише 1 мікропластина з ретушованим краєм та 2 відщепові різці походять зі зборів на поверхні, що проводилися переважно на похилому, розмитому березі західної частини урочища. Не виключено, що вони походять із траншеї I, знахідки з якої, напевно, були зашифровані як підйомний матеріал. Решта кукрекських знахідок походять з розкопів та зачисток центральної, найбільш високої та урвистої ділянки берега. І навпаки — 2 з 3 трапеції та скребачка на пластині виявлені на поверхні, а з розкопу I походять лише 1 трапеція. Отже, матеріали різних комплексів залягали окремими скупченнями, що частково перекривалися в межах розкопу I та розташовані перед ним зачистки I. Але вже серед знахідок більш східних розкопів II та III, а також зачистки II характерні «неолітичні» вироби відсутні взагалі. Своєю чергою, крем'яна колекція, зібрана переважно у західній частині урочища у 1938 р., містить 2 трапеції та жодного характерного виробу кукрекської культурної традиції (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 187).

Єдиний у колекції кам'яний шліфований виріб представлений виявленим на поверхні уламком обухової частини сокири-молота, виготовленого із дрібнокристалічної породи сіро-зеленого кольору. Злам припадає на його центральну частину, де знаходиться просвердлений наскрізний отвір діаметром 2 см. Поперечний перетин овальний. Напевно, вже після фрагментації його уламок використовували як ковадло або відбійник, про що свідчить зірчаста забитість на краю та ребрі однієї

Таблиця 3. Параметри та характер фрагментації пластинчастих заготовок з колекції досліджень 1949 р.

	Разом	Без/з вторинною обробкою	Цілі	З обламаним кінцем	Проксимальні	Медальні	Дистальні
Мікропластини — до 0,7 см	7	6/1	—/—	—/—	4/1	2/—	—/—
Пластинки — від 0,7 см (включно) до 1,2 см	52	42/10	4/1	10/1	8/3	12/4	8/1
Пластини — від 1,2 см (включно)	49	30/19	9/2	4/8	10/2	5/6	2/1
Разом	108	78/30	13/3	14/9	22/6	19/10	10/2

зі шліфованих поверхонь (рис. 4, 3). Ця знахідка досить впевнено пов'язується з трипільськими матеріалами пам'ятки.

У інвентарному описі наведено дані про 14 виробів із кістки та рогу. Наразі у колекції зберігаються 13 з них. Дев'ять виробів були раніше опубліковані В.М. Даниленком (Даниленко 1957, с. 42, табл. II, 5—8; 1969, с. 108, рис. 73, 1, 2, 6, 7).

Найчисленнішими виявилися знахідки вістер, виготовлених із трубочастих кісток кінцівок копитних тварин. Два з них — майже ціле та уламок вістря веретеноподібної форми — оброблені по всій площі поверхні (рис. 8, 2, 5). Ще 2 вістря представлені уламками середніх, жолобчастих у перетині, частин. Вони несуть сліди згладжування поздовжніх зламів заготовок та сплюснення опуклої зовнішньої поверхні кістки (рис. 8, 1, 3). Обробка ще одного, майже цілого, вістря полягала лише у загладжуванні зламів заготовки та загостренні кінця, на якому сформовано майже овальну у перетині робочу частину (рис. 8, 4).

Рогових виробів у колекції 4. Всі вони виготовлені із рогу оленя (тут і далі — визначення О.П. Журавльова). Найбільший з них — фрагментована мотика зі стоволової частини рогу, у якій навпроти відпиляного відростку просвердлено круглий отвір діаметром 1,8 см. Губчаста маса видалена, борозенки зовнішньої поверхні місцями заглажені, на ній є сліди пиляння та погризів тваринами (рис. 8, 8). Друге знаряддя представлено незначним фрагментом зі слідами круглого просвердленого отвору діаметром 1,7 см. Губчаста маса видалена, зовнішня поверхня стесана так, що на ній утворилися рівні гладкі грані. Поперечний перетин знаряддя, ймовірно, був шестигранним (рис. 8, 7). Ще 2 рогові вироби представлені уламками видовженої форми з необробленою борозенчастою зовнішньою поверхнею. Губчаста маса видалена. Сліди обробки помітні на вирівняних та частково заліскованих поздовжніх зламах.

Решта 4 кістяні знахідки виготовлені з зубів. При цьому 3 з них — великий уламок ікла вепра та 2 менших за розміром уламки однієї пластини від подібного розшарованого ікла — не мають жодних специфічних слідів обробки. Наявні на них подряпини, заліскованості та сколи могли утворитися як за життя тварини, так і внаслідок використання необроблених іклів людиною. Четвертий виріб — уламок ікла домашньої свині з просвердленим отвором діаметром 0,6 см — міг використовуватися в якості підвіски (рис. 8, 6).

Єдина відсутня у колекції кістяна знахідка є уламком загостреної частини тонкого кістяного вістря, відомого за фотографією з польового звіту В.М. Даниленка (Даниленко 1949/25, № 2036, табл. III).

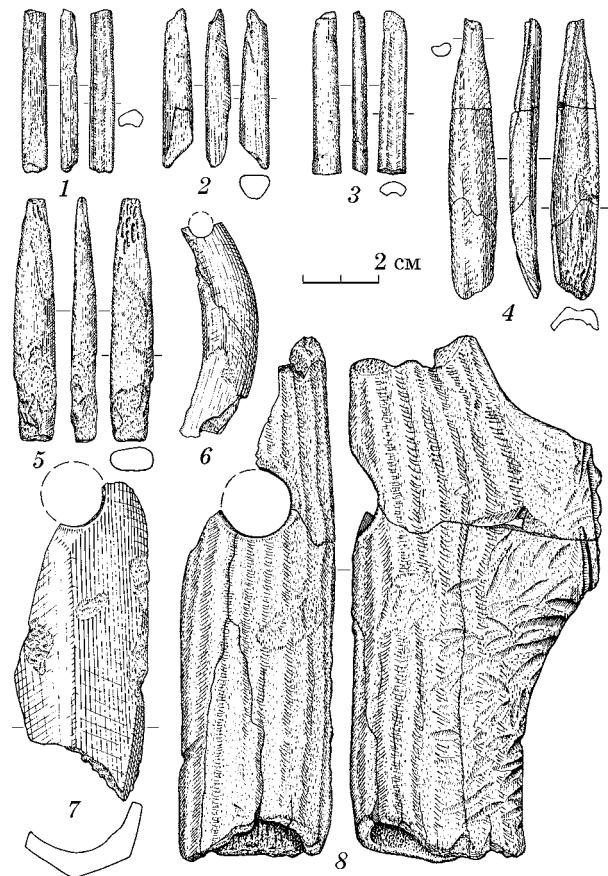

Рис. 8. Знаряддя з кістки та рогу

У польовому звіті та статті 1957 р. В.М. Даниленко відніс обидві рогові мотики до трипільської культури, а всі кістяні вістря — до неоліту. Але у монографії 1969 р. рогові знаряддя також віднесено до неоліту. На жаль, на жодному виробі не проставлено ані геологічний горизонт, ані глибина залягання. Відомо лише, що 1 уламок кістяного вістря (рис. 8, 2) походить з «дна» шурфу, що відповідає шару сірого суглинку, отже, мезо-неолітичному часу. Хронологічна інтерпретація кістяних та рогових знарядь на підставі їх типології ускладнена тим, що всі наявні типи виробів з рогу та кістки зустрічаються як у достовірно буго-дністровських матеріалах, так і у колекціях трипільських поселень енеолітичного часу та кукрекських пам'яток мезолітичної доби.

Проблеми інтерпретації матеріалів пам'ятки. Першим неоднорідність знахідок Мельничної Кручі зазначив А.В. Добровольський, виділивши серед них вироби трипільського та не-

олітичного часу. Одразу по проведенню власних досліджень, В.М. Даниленко поточнив датування неолітичних матеріалів, віднісши їх до найранішого неоліту Побужжя (Даниленко 1949/25, № 2034, с. 4). У монографії, виданій 20 роками пізніше, він поділив їх на більш ранні «печерські» та пізніші «самчинські» знахідки. Виділення цих двох комплексів було обґрунтовано типологічною відмінністю різних керамічних посудин та раніше не згадуваними стратиграфічними спостереженнями (Даниленко 1969, с. 107). Порівнявши склад колекцій з ОАМ та НФ ІА НАНУ Д. Кіосак та автор дійшли висновку про наявність у межах урочища Мельнична Круча щонайменше двох планіграфічно відокремлених скупчень, що містили різні типи крем'яних знахідок (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 187).

Детальне вивчення колекції Мельничної Кручі з НФ ІА НАНУ дозволило вперше виділити у ній керамічні вироби кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку, які раніше вважались трипільськими. Також підтверджено неоднорідність дотрипільських матеріалів пам'ятки. Останній висновок ґрунтується на наявності в межах площі, розкопаної у 1949 р., двох ділянок, що відрізняються за складом знахідок. На західній ділянці були виявлені всі уламки неолітичного посуду, а також крем'яні вироби кукрекської культурної традиції та комплексу, умовно названого «неолітичним». Зі східної ділянки походить лише «кукрекський» кремінь, а неолітична кераміка тут відсутня. Відтак, з'явилися підстави поставити під сумнів зв'язок виробів кукрекської культурної традиції з неолітичною керамікою типів, представлених на пам'ятці. Зроблений висновок носить попередній характер та потребує подальшої перевірки ретельним вивченням колекцій інших буго-дністровських поселень регіону та, можливо, новими польовими дослідженнями самої Мельничної Кручі.

Гаскевич Д.Л., Кіосак Д.В. Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки // Кам'яна доба України. — 2011. — Вип. 14. — С. 198—203.
Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. / НА ІА НАНУ. — № 1949/25.

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу // Археологія. — 1957. — Т. X. — С. 36—49.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.

Добровольський А.В. Середньобузька експедиція 1947 р. / НА ІА НАНУ. — № 1947/3.

Добровольський А.В., Макаревич М.Л., Оболдуева Т.Г. Середньобузька експедиція 1948 р. / НА ІА НАНУ. — № 1948/1.

Добровольський А.В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 78—83.

Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1, 2.

Кіосак Д.В., Гаскевич Д.Л. Неолітична стоянка Мельнична Круча: Історія дослідження та проблеми інтерпретації крем'яної колекції // Стародавнє Причорномор'я. — Одеса, 2011. — Вип. IX. — С. 181—188.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930—1932 рр.). — К., 1933.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. — К., 1941. — Т. I. — С. 323—407.

Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 222—234.

Чубур А., Чубур Ю. Середньовічне суднобудування на території Чернігівського князівства // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 379—389.

Д. Л. Гаскевич

МЕЛЬНИЧНА КРУЧА — МНОГОСЛОЙНИЙ ПАМ'ЯТНИК ПЕРВОБЫТНОЙ ЭПОХИ НА ЮГЕ ЛЕСОСТЕПНОГО ПОБУЖЖЯ

Поселение Мельнична Круча находится на левом берегу р. Южный Буг неподалеку от с. Сабатиновка Ульяновского района Кировоградской области. Памятник был обследован К.П. Поликарповичем в 1931 г., А.В. Добровольским в 1938 и 1947 гг., и раскопан на значительной площади В.Н. Даниленко в 1949 г. Найденные тут керамическая посуда, изделия из кремня, кости, рога, а также полированные каменные орудия относятся к буго-днестровской культуре неолита, энеолитической трипольской культуре, концу эпохи бронзы — началу железного века. В статье впервые полностью публикуются коллекции материалов памятника из исследований 1947 и 1949 гг., хранящиеся в Научных фондах Института археологии НАН Украины (Киев). Распространение и состав кремневого инвентаря позволяет говорить о заселении местности в дотрипольское время носителями двух различных кремневых индустрий — кукрекской и условно названной «неолитической». При этом вопрос о мезолитическом или неолитическом возрасте изделий кукрекской культурной традиции остается нерешенным.

D. L. Gaskevych

MEL'NYCHNA KRUCHA — A MULTILAYERED PREHISTORIC SITE ON THE SOUTH OF FOREST- STEPPE PART OF THE SOUTHERN BUH RIVER BASIN

Mel'nychna Krucha site is situated on the left bank of the Southern Buh river close to the Sabatynivka village, Ul'ianovka district, Kirovograd region. The site was surveyed by K. Polikarpovych in 1931, A. Dobrovolsky in 1938 and 1947, and was excavated by V. Danilenko in 1949. Flint, ceramic, bone, antler artifacts and polished stone tools of the Neolithic Buh-Dniestr culture, Eneolithic Trypillia culture and the end of Bronze Age — beginning of Iron Age was found there. Collections of the finds from researches of 1947 and 1949 which are stored in Scientific stocks of Institute of archaeology NAS of Ukraine (Kyiv) are completely published for the first time in the article. Disposition of artifacts and structure of the chipped stone assemblage allows of arguing two episodes of settling of the place in pre-Trypilia time by peoples with different flintknapping traditions — «Kukrek» and «Neolithic» ones. The question about Neolithic or Mesolithic age of the flint artifacts of Kukrek culture tradition from the site is debatable.